

ТИПОЛОГІЯ ТА МОТИВИ ОЗДОБЛЕННЯ ГРУПИ СХІДНОГО ТОНКОКЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ КРАЇН КАВКАЗУ ТА СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

ОЛЬГА ШКОЛЬНА

Актуальність. Донедавна історія фарфоро-фаянсових і майолікових заводів виробництв СРСР так званої «східної» групи лишалася за межами предметних зацікавлень науковців. На жаль, досі не розглядалися комплексно питання формування засад типології виробів багатьох підприємств «білого золота» Кавказу, Середньої Азії, окремих сегментів продукції «азійського типу» деяких заводів РРФСР у Башкирії та Центральній Росії та виробництв України (доба УРСР), що працювали на експорт чи на замовлення в окресленому різновиді посуду.

Постановка проблеми. Через відокремленість інформації колишніх радянських республік сьогодні відчувається брак відповідної літератури у мистецтвознавчій царині, яка б проливала світло на питання походження, етапів розвитку, формотворення окремих виробів, їх декору, авторства, шкіл тощо. Оскільки донині не були розроблені не лише питання типології, а й специфіка застосування оздоблення й орнаментальних мотивів згаданої групи тонкокерамічних виробів союзних республік СРСР, необхідно спробувати надолужити ці прогалини або хоча б накреслити штрихпунктирну лінію їх побутування, оскільки специфіка здобутків у вказаній галузі стосується і напрацювань «Укрпромфарфору» в останній третині XX і на початку XXI століть.

Огляд літературних джерел. Найкраща підбірка видань, які дотичні до вказаної проблематики, зберігалася у бібліотеці при Художній раді Главку українського тресту «Фарфор-фаянс» (згодом «Укрпромфарфор»), котра знаходилася у кінці 1990-х — початку 2000-х на другому поверсі магазину «Фарфор-фаянс» у Києві. Однак після ліквідації цієї організації низка паперів з її архіву, зокрема вищеназвані альбоми, зусиллями кількох небайдужих подвижників потрапили до архіву Миргородського керамічного технікуму (нині Миргородський художньо-промисловий коледж ім. М. Гоголя Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка).

Значущим джерелом для вивчення історії «східного» або «азійського» сегменту виробів Радянського Союзу другої половини XX ст. також є щорічні альбоми кращих досягнень союзних республік ВІА «Легпрому» СРСР та довідкова інформація, вміщена російськими колекціонерами Іриною й Сергієм Насоновими у двотомному марочнику «Марки советского фарфора, фаянса и майолики» (Москва, 2009). Щодо цього першоджерела, варто зазначити, що наразі воно лишається єдиним виданням, що під однією обкладинкою вміщує дані про фабрикацію виробів окресленої групи.

Виклад основного тексту дослідження. Проте, якщо історія започаткування та функціонування досить великої кількості «східних»

Багіров. Набор для щербета,
Кіровоградський фарфоровий завод, 1985

Багіров. Набор для целебных напитков,
Кіровоградський фарфоровий завод, 1985

Багіров. Набор для целебных трав,
Кіровоградський фарфоровий завод, 1985

виробництв добре простежується за виданням І. та С. Насонових, «якість» звершень на цих підприємствах документується за допомогою саме альбомів ВІА «Легпрому». За даними цієї, другої групи першоджерел, випливає наступна хронологія. 1963 року почав досягати результатів Ташкентський фарфоровий завод (заснований 1952-го). На 1969 рік розробляв окреслений сегмент російський підмосковний стародавній Кузяєвський фарфоровий завод, а також Бакінський завод фаянсового посуду (діяв з 1957-го), котрий від 1974 р. переіменовано у Бакінський фаянсовий завод.

Від 1977-го названу групу виробів виготовляв Первомайський фарфоровий завод під Ярославлем, започаткований ще наприкінці ХІХ ст., а також Самаркандський фарфоровий завод (діяв з 1970 року). На 1978-й гарні показники мали Кіровоградський фарфоровий завод (започаткований 1972 р.), пізніше переіменований у Гянджинський фарфоровий завод (з 1989-го), а також Капчагайгайський фарфоровий завод (заснований 1975 року). Від 1983-го гарні показники в даному сегменті мали Туймазинський фарфоровий завод (започаткований 1978 р.) і Турсунзадевський (Таджикський) фарфоровий завод (заснований 1975-го), від 1981 р. — Кувасай-

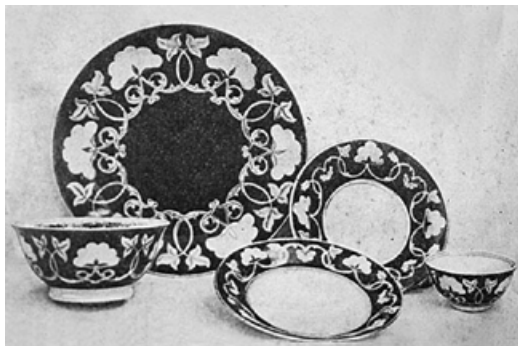
ський фарфоровий завод (відкритий на початку 1980-х), 1985 — Зугдідський фарфоровий завод (відкритий на початку 1970-х).

На межі кінця 1980-х — початку 1990-х до названого сегменту долучилися в епізодичних випусках Дружківський (заснований 1971 р.) і Городницький (відкритий ще 1799-го) фарфорові заводи в Україні. Крім вітчизняних майстрів, що працювали на згаданих останніх двох підприємствах, низка українських митців долучилася до проектування форм і оздоблення виробів на вищеперелічених заводах, що знаходилися на теренах етнічної Росії, Середньої Азії та Кавказу. Усі вони внесли свою лепту у виготовлення радянської тонкої кераміки східного асортименту, що потребує окремого спеціального дослідження.

Якщо повернутися до згаданих виробництв і простежити їх місцезнаходження, виявляються наступні ореали:

Середня Азія:

- Капчагайський фарфоровий завод (м. Капчагай, Алматинська обл., Казахська РСР);
- Кувасайський фарфоровий завод (м. Кувасай, Ферганська обл., Узбекистан);
- Самаркандський фарфоровий завод (м. Самарканд, Узбекська РСР);

Р. Аріпджанов. Набір посуду «Пахта» («Бавовна»), Ташкентський фарфоровий завод, 1961 р.

Тажин і таця-ляган. Експериментальний експортний товар Баранівського ф/з на східний ринок, 1960-ті.

– Ташкентський фарфоровий завод (м. Ташкент, Узбекська РСР);

– Турсунзадевський (Таджикський) фарфоровий завод (м. Турсунзаде, Таджикиська РСР).

Кавказ:

– Бакінський завод фаянсового посуду (Бакінський фаянсовий завод) (м. Баку, Азербайджанська РСР);

– Зугдідський фарфоровий завод (м. Зугдіді, Грузинська РСР);

– Кіровобадський фарфоровий завод (Гянджинський фарфоровий завод) (м. Кіровобад, згодом м Гянджа, Азербайджанська РСР).

Росія:

– Кузяєвський фарфоровий завод (с. Кузяєво, Московська обл.);

– Первомайський фарфоровий завод (сmt. Пісочне, Ярославська обл.);

– Туймазинський фарфоровий завод (м. Туймазин, Башкірська РСР, Росія).

Україна:

– Дружківський фарфоровий завод (м. Дружківка, Донецька обл.);

– Городницький фарфоровий завод (сmt. Городниця, Житомирська обл.).

Тобто дислокація наступна: *Узбекська, Казахська, Таджикиська РСР у Середній Азії; Азербай-*

джанська та Грузинська РСР на Кавказі, а також Російська СФСР (Підмосков'я, Ярославль та Башкірія) й Українська РСР у Східній Європі.

Не вдаючись у деталі, варто зазначити, що насправді кількість «східних» виробництв тонкої промислової кераміки протягом другої половини, й особливо останньої третини ХХ ст., була значно більшою. Так, тільки в одній Грузії існувало понад два десятки виробництв. Наведемо їх перелік для прикладу: у Тбілісі (друга пол. 1950-х — 1999 р.), Зугдіді (1960–1990-ті /2000), Махарадзе (1967–1990), Горі (1969–1998), Телаві (1971–1981), Сигнахі (1972–1982), Тетрі-Цқаро (1972–1992), Мцхеті (1977–1987), Каспі (1971–1981), Душеті (1980–1990), Сачхере (з 1982 р.), Цхалтубо (1982–1992), Зестафоні (1988–1998) [1; 2].

Проаналізувавши найцікавіші виставково-виробничі зразки творів з перелічених альбомів ВІА «Легпрому», можна зробити наступні висновки щодо асортименту форм: 1) у вперше розробленому «білому золоті» Середньої Азії та Кавказу скульптори та художники намагалися спиратися на традиції місцевої кераміки; 2) асортимент виробів обмежувався наборами для цілющих трав, цілющих напоїв, айрану, рідкого щербету, вазами для східних со-

лодощів, чайними, кавовими, чайно-столовими сервізами, пловницями, кісе, піалами, винними наборами, комплектами для бульйону, наборами для азу (татарська страва з дрібних шматочків м'яса та овочів у гострому соусі), дитячими наборами, дитячими наборами для кумису, східними (подарунковими) наборами (найчастіше з кумганоподібними посудинами або чайниками), наборами для пиття, медівницями, наборами для сніданку, вазами для квітів, декоративними наборами, чайницями, наборами для спецій, скульптурами, глеками для вина, кавовими наборами, наборами для соку, декоративними тарелями, курортними кухлями, штофами, кухонними наборами, настінними рельєфами, сувенірними наборами, чайними наборами, ляганями (фарфоровими блюдами), коньячними наборами тощо.

Теми для оформлення виробів у Середній Азії всіх трьох названих республік (Узбекистану, Казахстану, Таджикистану) здебільшого обиралися довкола кількох найбільш улюблених: бавовна (*пахтаси*), зірчасті ажюри, арабізовані написи, геометризовані елементи з тканин і килимів кшталту ромбів із цятками, медальйонів, пізніше, під впливом загальнорадянських вимог, стилізовані «птахи щастя», мотиви півонії, рослинне плетиво з гілок айви. Найчастіше застосовувався мотив геометризованої квітучої бавовняної коробочки із складним «тканинним» національним орнаментом. Колірні доміанти сервізів — святковий яскраво-червоний або царственно синій індіго [6] на білому тлі із золотим відведенням.

Оскільки власної традиції «білого золота» тут довгі роки не було, адже посуд у Середню Азію завозився упродовж кількох століть по Великому шовковому шляху з Китаю, а від XIX ст. — з Російської імперії, це визначило місцеві уявлення про естетичний бік тонкокерамічних виробів. Крім шінуазрі, тут прижилися традиції сюзане та похідні від них різкі поєднання контрастних кольорів у фарфорі-фаянсі. Сюзане (мистецтво голки, петельчастих стібків з бавовняної чи

шовкової нитки) — це вишитий вручну декоративний текстиль, поширений, насамперед, у Таджикистані, Узбекистані, Ірані від XVIII століття. Це святкове весільне рукоділля передбачає зшивання одного предмету з кількох або більше частин (коучінг), що забезпечує строкатість виробів. Характерними мотивами декору для сюзане є сонце й місяць, квіти тюльпанів, гвоздик, ірисів, листя та лози винограду, фруктів (насамперед гранатів), подеколи форми риб та птахів.

Загалом, узбецький фарфор XX ст. найбільш відомий за візерунками сервізів «Пахта», «Атлас» і «Золотий олень». Пізніше легендарний візерунок «Пахта», розроблений художником Ташкентського фарфорового заводу 1961 р. Р. Аріпджановим, почали копіювати у Піднебесній та Туреччині, генетично близькій Азербайджану [5]. Характерною була «Пахта» («Пахтаси») і для казахських виробництв, де тема бавовни домінувала і лишається досі визначальною. Варто відзначити, що загалом на просторах Середньої Азії розвитку радянського східного фарфору-фаянсу «задавав тон» колектив Ташкентського фарфорового заводу.

Для азербайджанського декору промислової кераміки були характерні елементи, пов'язані із традиціями османсько-тюркського соціуму. Зокрема включення у декор різнорідних елементів кшталту хвилястих стебел та галузок з квітучими гвоздиками, пальметами, тонких півоній або гранатів, троянд, тюльпанів, гіацинтів, квіток вишні, індійських (турецьких) огірків, решіток з крупними квітковими голівками; кипарисового довгастого гілля, хвилеподібних китайських хмаринок, килимових хвилястих ромбів, плодів шипшини та гранату, медальйонів тощо [4]. При цьому традицією передбачалося надання переваги у колористиці відтінкам червоного у поєднанні із золотом та зеленими або блакитними вкрапленнями [4]. Серед типово азійських форм тут були представлені набори для цілющих напоїв та шербету, лягани, піали, пловниці, кісе.

Натомість в Грузії з тих зразків, що відомі в кольорі за фондами Державного музею де-

коративного і народного мистецтва у Тбілісі, в оздобленні виробів також переважає лазур або кобальт із відведенням золотом. Строкатість творів порівняно із середньоазійськими та азербайджанськими значно менша, преважує поєднання синьо-блакитного візерунку із білим тлом та вкрапленням червоних цяток, вохристо-зеленава гама глеків і посудин з вузькими шийками для напоїв, насамперед вина, орієнтованих на спадщину грузинського гончарства. Місцеві виробництва замість наборів для цілющих трав, щербету, кумису та айрану опанувували набори для міцних напоїв (видовжений глек на таці із питушками), різноманітні вазові форми кшталту сувенірних за розмірами і традиційних за формою горщиків для зберігання вина кеврї (у справжніх може без складнощів схватитися людина) [7] або святкових посудин для вина «Самчинчіла» (нагадують потрійні маленькі амфори-чарки). Зрідка грузинські художники фарфору зверталися до теми гранату, більше поширеної у традиційній майоліці картлі.

«Азійський» асортимент Башкірського заводу в Туймазині за своїм різноманіттям форм і декорів здебільшого наслідував центрально-російські зразки посуду, і лише в окремих рідкісних виробках наближався до фабрикату середньоазійських виробництв фарфору-фаянсу. Натомість підприємства Центральної Росії пропонували «зросійщений» варіант «східного» куваластого посуду, в основному чайного сегменту, розпис якого суттєво наближався до інших «великоруських» підприємств. Хоча окремі звернення до арабізованих написів та рисунків східних килимів, орієнтованих у першу чергу на середньоазійські та ірано-кавказькі пошуки, мали місце від 1960-х до 1990-х включно.

На противагу їм продукція українських Гордніці та Дружківки, виконана упродовж 1990-х–2000-х на замовлення для Туркменбаші, взорувалися на туркменські автентичні форми, оздоблені традиційним розписом на тему бавовни та відповідними геральдичними мо-

тивами. Місцевий вплив у них майже відсутній, в основному ці вироби виготовляли як виключно експортну частину асортименту.

Висновки. Отже, типологія групи східного тонкокерамічного посуду країн Кавказу та Середньої Азії в ХХ — на початку ХХІ ст. обмежується наборами для цілющих трав, напоїв, айрану, рідкого щербету, вазами для східних солодощів, чайними, кавовими, чайно-столовими сервізами, пловницями, кісе, піалами, винними наборами, комплектами для бульйону, наборами для азу (татарська страва з дрібних шматочків м'яса та овочів у гострому соусі), дитячими наборами, дитячими наборами для кумису, східними (подарунковими) наборами (найчастіше з кумганоподібними посудинами або чайниками), наборами для пиття, медівницями, наборами для сніданку, вазами для квітів, декоративними наборами, чайницями, наборами для спецій, скульптурами, глеками для вина, кавовими наборами, наборами для соку, декоративними тарелями, курортними куваластими, штофами, кухонними наборами, настінними рельєфами, сувенірними, чайними, коньячними наборами, ляганями (фарфоровими блюдами).

При цьому декор тонкокерамічних виробів Казахстану, Узбекистану, Таджикистану протягом другої половини ХХ ст. стабільно був пов'язаний із темою бавовни, мотивами, запозиченими з килимових візерунків або текстилю «сюзане». Натомість азербайджанські вироби окресленої групи оздоблювалися складнішими за сюжетно-тематичним наповненням візерунками, де переважали мотиви гранату, гвоздики, тюльпанів, різноманітні стебла і гаузки, мотиви півмісяця тощо. У той же час грузинські майстри «білого золота» в означений період намагалися зробити декор більш стриманим, монохромним або неперевантаженим, головну увагу приділяючи творам кшталту сувенірних кеврї, святкових посудин для вина «Самчинчіла» (нагадують потрійні маленькі амфори-чарки), глекам та питушкам для вина на тацях тощо.

1. Марки советского фарфора, фаянса, майолики. 1917–1991 [Альбом]: Том I / И. С. Насонова, С. М. Насонов и др. — М.: Среди коллекционеров, 2009. — 288 с.
2. Марки советского фарфора, фаянса, майолики. 1917–1991 [Альбом]: Том II / И. С. Насонова, С. М. Насонов и др. — М.: Среди коллекционеров, 2009. — 320 с.
3. Материалы сборников лучших образцов легкой промышленности ВИАЛегпрома. — 1961–1987.
4. *Отрох Н.* Турецькі шовкові тканини в українській художній і релігійній культурі XVII–XVIII століття [Електронний ресурс].
5. Сюзане [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%8E%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D0%B5>. — Дата доступу: 01.08.2016.
6. Ташкентський фарфор [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://torvet.ru/2006/10/27/tashkentskiy-farfor/>. — Дата доступу: 07.10.2006.
7. *Shkolna O.* Pottery and Porcelain of Georgia [Text] / O. Shkolna // Oxford Review of Education and Science «Oxford University Press». — 2015. — № 1 (9). — P. 636–642.